

11. Trabzon ağızında ünlü uyumu: Bir başlılıkta hizalanma örneği**Tacettin TURGAY¹****APA:** Turgay, T. (2022). Trabzon ağızında ünlü uyumu: Bir başlılıkta hizalanma örneği. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö11), 158-179. DOI: 10.29000/rumelide.1146788.**Öz**

Türk dillerinin en belirgin özelliklerinden olan ünlü uyumu hem Türkoloji çalışmalarında hem de dilbilim çerçevesinde yapılan kuramsal sesbilim çalışmalarda geniş yer tutmuş, bu yönüyle alan yazınında çok sayıda ve zengin bir kuram çeşitliliği oluşmasına yol açmıştır. Ancak bu çalışmalar çoğunlukla Ölçünlü Türkçe ile sınırlı kalmış, Türkiye’de varlığını sürdüren diğer ağızlarda görülen/görülebilecek ünlü uyum türleri için yeterli düzeyde araştırma yapılmamıştır. Bu çalışmada Trabzon ağızında kısıtlı ölçüde görülen ünlü uyumu Yönetim Sesbilim kuramı çerçevesinde incelenmekte ve Ölçünlü Türkçede element yayılması biçiminde cereyan eden ünlü uyumunun Trabzon ağızında ünlülerin başlılık bakımından hizalanması biçiminde işlediği savunulmaktadır. Diğer bir deyişle, Ölçünlü Türkçede ünlülerin element yapısını zenginleştiren ünlü uyumu, Trabzon ağızında ünlü çekirdeğinde bulunan elementlerin söz konusu ünlünün Baş/İşleyici konumları arasında yer değiştirmesi süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tarz ünlü uyumu alan yazınında gerginlik/gevşeklik uyumu olarak da anılmaktadır. Bu mekanizmayı yöneten bir Başlılıkta Hizalanma Kısıtlaması öne sürülmekte ve geniş bir veri kümesini açıklayabildiği gösterilmektedir. Bunun yanı sıra, ilgili ağzın ünlü sistemi de ele alınmakta ve ilk bakışta geliştirilen model için sorun teşkil edebileceği düşünülen bir dizi verinin de Başlılıkta Hizalanma Kısıtlamasının yalnızca gevşek ünlüleri hedef aldığı varsayımıyla açıklığa kavuşturulabileceği örneklendirilmektedir. Ünlü uyumunun değişik biçimler alabileceğini göstermesi bakımından kuramsal ufukumuza genişleten bu çalışma, aynı zamanda farklı ağzların incelenmesinin önemini ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: Ünlü uyumu, Trabzon ağızı, hizalanma, element, Yönetim Sesbilim**Vowel harmony in Trabzon dialect: An example of alignment in a headedness****Abstract**

As one the most striking features of Turkish languages, vowel harmony has drawn a lot of interest in Turkology as well as theoretical phonological studies in linguistics spheres, thus leading to a multitude of proposals in the literature. Nevertheless, these studies are most confined to Standard Turkish, with little to no interest in forms of vowel harmony that might be at work in other dialects of Turkish spoken in Turkey. This study investigates the mechanism behind vowel harmony in the dialect spoken around Trabzon, Turkey within the framework of Government Phonology, and demonstrates that, in contrast to Standard Turkish where vowel harmony operates by spreading of an element from to root to the suffix, Trabzon dialect has a form of harmony whereby vowels of suffixes align with those of the root in terms of headedness, a process also known as tenseness harmony. More precisely, it is demonstrated that while vowel harmony in Standard Turkish increases the number of elements in the nucleus of a given vowel, it operates in Trabzon dialect by changing

1 Öğr. Gör. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu (Kırklareli, Türkiye), tacettinturgay@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2587-6928 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 21.06.2022-kabul tarihi: 20.07.2022; DOI: 10.29000/rumelide.1146788]

the position of the element from Head to Operator or vice versa. We further propose a Headedness Alignment Constraint, which is demonstrated to account for a wide range of data. Beside broadening our perspectives by demonstrating the varying forms vowel harmony might take, this study also underlines the significance of studying lesser known dialects to arrive at a better understanding of the phenomenon.

Keywords: Vowel harmony, Trabzon dialect, alignment, element, Government Phonology

Giriş

Türki dillerin en dikkat çeken özelliklerinden biri olan ünlü uyumu, Türkoloji çalışmalarında yoğun ilgi toplamış, bu yönüyle de birçok sesbilim çalışmasının konusu olagelmıştır. Dilbilim çevrelerinde ise, özellikle Yönetim Sesbilim (YS) kuramının sunduğu inceleme ve açıklama yöntemleriyle, ünlü uyumu yeniden ele alınmış ve ünlü uyumunu kuşatacak şekilde daha kapsamlı kuramların geliştirilmesine zemin hazırlanmıştır.

Ancak, Türkiye Türkçesi özelinde bakıldığında, bu çalışmaların büyük ölçüde Ölçünlü Türkçenin (ÖT) ünlü uyumunu açıklamak üzere geliştirilmiş olduğu, Türkiye’de konuşulan diğer ağzılarda gözlemlenen uyum çeşitlerine yeterli ilgi gösterilmediği gözlemlenmektedir. Oysa, dilbilimin amacının insan dilini etraflıca anlamak olduğu ve her türlü dil ve ağız sisteminin bu yetinin bir tezahürü olduğu düşünüldüğünde, farklı dil ve ağzıların incelenmesinin insan dil yetisinin doğasını, sınırlarını, temel çalışma ilkelerini ve diller/ağzıların arasında gözlemlenen çeşitliliğe nasıl yol açtığını ayrıntılarıyla anlamamıza yardımcı olacağı açıktır. Diller arasındaki ortak yönler bize insan dil yetisinin temel ilkelerini gösterirken, farklılıklar da bu yetinin sınırlarına işaret edecek, bu yolla da İlkeler ve Değiştirgenler Çerçevesi (Principles and Parameters Framework) doğrultusunda sorulan sorulara yanıt bulmamıza olanak tanıyacaktır.

Bu makalede, Türkiye’de Trabzon yöresinde konuşulan ağzıda görülen ünlü uyumu YS kuramı çerçevesinde irdelenecek, bu uyumun doğası ve işleyiş biçimi açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Bu sırada, Trabzon ağzının (TA) ünlü yapısına değinilecek ve ağzın barındırdığı ünlüler ile bunların içsel yapısı da betimlenmiş olacaktır.

İlk olarak çalışmanın savunusu özetlenecek ve ÖT ünlü uyumunun Charette ve Göksel (1996) ile Göksel ve Charette (1997) tarafından YS çerçevesinde geliştirilip ilgili alan yazınına yön veren incelemesine yer verilecektir. Bu sırada öncelikle alana yabancı olanlar için YS kuramının temel seslerin doğasına ilişkin iddiası özetlenecek, ardından da ÖT ünlülerini oluşturan elementler (yapı taşları) ve farklı eklerde ünlü uyumunun bu yapı taşlarını zenginleştirerek nasıl işlediği örneklendirilecektir. ÖT bölümünün ardından Trabzon Ağzı (TA) ünlü uyumu etraflıca tartışılacak ve bu ağzıda gözlemlenen ünlü uyumunun işleyiş mekanizması ortaya konacaktır. Bunu yaparken de öncelikle TA’nın ünlü sistemi, bu ünlülerin element bileşimi ve uyum sürecinin element yapısını nasıl şekillendirdiği örneklerle izah edilecek, bu süreci yöneten bir Başlılıkta Hizalanma Kısıtlaması (BHK) öne sürülecektir. Ardından ise, geliştirilen yaklaşım için sorun teşkil etme potansiyeli taşıyan bazı veriler tartışılarak BHK revize edilecek, bu suretle bu tür verilerin de geliştirilen modeli karmaşıklaştırmadan izah edilebileceği gösterilecektir. Sonuç bölümünde çalışmanın ana bulguları özetlenecektir.

Savunu

Bu çalışmanın amacı, TA'da gözlenen ünlü uyumunun işleyiş mekanizmasını açıklığa kavuşturmadır. Çalışmanın temel savunusu, ünlü uyumunun “darlık/genişlik” ve “düzlük/yuvarlaklık” şeklinde işlediği ÖT'nin aksine TA ünlü uyumunun bir “gerginlik/gevşeklik” uyumu olduğudur. YS kuramı terimleriyle söylenecek olursa ÖT'deki uyum element yayılması şeklinde cereyan ederken, TA'da başlıktta hizalanma biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin, *yer-ler* gibi bir sözcüğü ele aldığımızda, ÖT'de ünlü uyumu şu şekilde analiz edilmektedir (Charette & Göksel, 1996; Göksel & Charette, 1997).

(1) ÖT ünlü uyumu

Uyum öncesi		Uyum sonrası	
<i>yer</i>	<i>-lar</i>	<i>yer</i>	<i>-ler</i>
(A.I)	(_.A)	(A.I)	(I.A)
			┌───┐

Burada çoğul ekinin sözlüksel olarak *-lar* olduğu (yani ünlüsünde bir A elementi barındırdığı) varsayılmaktadır -ki uyum olmasaydı çoğulunun **yer-lar* olması gerekirdi. Doğrusu *yer-ler* olduğuna göre, ekteki ünlünün yapısı bir I elementi ile zenginleştirilmiş olmalı. İşte bu I, uyum sonrası yapıda görüldüğü gibi, kökteki son ünlüden ek üzerine yayılmayla ortaya çıkmıştır.

Öte yandan TA'da ünlü uyumun (2)'deki gibi işlediği savunulacaktır.

(2) TA ünlü uyumu

Uyum öncesi		Uyum sonrası	
<i>dal</i>	<i>-ler</i>	<i>dal</i>	<i>-lar</i>
(_.A)	(A._)	(_.A)	(_.A)
			┌───┐

Bu gösterimde TA çoğul ekinin sözlüksel olarak *-ler* olduğu, yani ünlüsünün işleyici konumunda bir A elementi barındırdığı varsayılmaktadır. Uyum olmaması hâlinde **dal-ler* şeklinde karşımıza çıkacak olan sözcük *dal-lar* biçimini aldığına göre, ekteki A elementi kökteki A ile uyumsayarak, işleyici konumundan baş konumuna kaymıştır. Bu süreci ilerleyen bölümlerde ayrıntılandıracağız.

Ölçünlü Türkçe ünlü uyumu

ÖT ünlü uyumunun YS çerçevesinde en kapsamlı incelemesi Charette ve Göksel (1996) tarafından geliştirilmiş, bu yaklaşım sonraki çalışmalara da yön göstermiştir (Göksel & Charette, 1997). ÖT ünlü uyumunun nasıl işlediğini anlamamız, TA ünlü uyumunu açıklığa kavuşturmamıza ciddi yarar sağlayacağından, bu bölümde, Charette ve Göksel'in (1996) kuramı kısaca özetlenecektir.

ÖT ünlü sistemi

YS'ye göre, ünlüler dahil tüm sesler A, I, U gibi elementlerden oluşur (Harris, 2007; Backley, 2012). Bu elementler, sesbilim sistemlerinin temel yapı taşları olup otonom ve tek başına sesletilebilir birimlerdir (Kaye, Lowenstamm, & Vergnaud, 1985). Bu yönüyle YS, sesleri [±] değer alabilecek öznitelikler demeti olarak değerlendiren geleneksel yaklaşımdan farklıdır. YS'de sesler arası farklılıklar, bir özniteliğin [+] ya da [-] değeri almasından değil, bir elementin var olup olmamasından kaynaklanır (Kaye, 2000).

Ünlülerden bahsedecek olursak, bir ünlü çekirdeğinde tek başına A elementi varsa [a] sesi, I elementi varsa [i] sesi, U elementi varsa da [u] sesi elde ederiz (3a). Ancak ünlü çekirdekleri tek bir elementten oluşabileceği gibi, birden fazla elementin birleşmesiyle de oluşabilir. Bu durumda elde edilecek sesler (3b)'deki gibi olur.

(3)	Ses	Element Yapısı	
a.	[a]	(A)	(tek elementli sesler)
	[i]	(I)	
	[u]	(U)	
b.	[e]	(AI)	(çok elementli sesler)
	[ü]	(IU)	
	[o]	(AU)	
	[ö]	(AIU)	

Bir çekirdeği oluşturan elementler, sesin bütününe aynı ölçüde etki etmeyebilir. Bu durum, çekirdeği oluşturan elementlerin *Baş* (ana öge) ve *İşleyici* (bağımlı öge) olarak ikiye ayrılmasıyla temsil edilir (Backley, 2012). Baş-İşleyici birleşimi için değişik gösterimler olmakta birlikte, bu çalışmada Göksel ve Charette'nin (Göksel & Charette, 1997) takip ettiği (İşleyici.Baş) gösterimini kullanacağız.²

Örneğin İngilizcede her ikisi de çekirdeğinde A ve I elementleri barındıran [e] ve [æ] sesleri

(4)	Ses	Element Yapısı
	[e]	(A.I)
	[æ]	(I.A)

çekirdekleriyle temsil edilir. Görüldüğü üzere [e] sesi çekirdeğinin ana element I iken, [æ] için ana element A'dır.

Element kuramının öznitelik kuramına göre en güçlü avantajı, olası ses baremini ciddi ölçüde kısıtlaması ve bu konuda bize bir sezdirim hiyerarşisi sunmasıdır. Çekirdeklerin basitten karmaşığa

² Ünlü çekirdeği parantez içinde gösterilir; noktanın soluna işleyici, sağına baş yazılır; baş ya da işleyiciden herhangi biri ya da her ikisi de yoksa, elementsiz konum yerine alt çizgi eklenir: örn. (..I) ya da (..) gibi.

doğru bir gelişim gösterdiği varsayıldığında, [a], [i] ve [u] gibi tek element barındıran basit ünlülerin tüm dillerde olmasını bekleriz. Öte yandan, bir dilde [o] sesi olması için, bunu oluşturan A ve U elementlerinin her ikisinin de tek başına sesletilebiliyor olması, diğer bir deyişle bu dilin [a] ve [u] ünlülerine sahip olması gerekir. Tipik bir örnek ise, üç element barındıran [ö] sesidir (bkz. (3b)). Bir dilde bu ses varsa, tek başına sesletilebilen A, I ve U elementlerinin yanı sıra, AU, AI ve IU birleşimlerinin de mümkün olması, yani [a], [i] ve [u] ünlülerinin yanında [o], [e], ve [ü] ünlülerinin de var olması gerekir. İşte bu durum bize [ö] ünlüsünün diğer ünlülere göre dünya dillerinde neden bu kadar az gözlemlendiğinin cevabını vermektedir. Bildiğim kadarıyla Element Kuramı bu öngörude bulunan tek kuramdır.

ÖT ünlülerinin element yapısı

Charette ve Göksel'e (1996) göre ÖT'nin sekiz ünlüsünün element bileşimi şu şekildedir (ayrıca bkz. Göksel ve Charette (1997)):

Tablo 2. ÖT ünlülerinin element yapısı

Ünlü	a	i	u	e	o	ü	ö	ı
Element yapısı	(.A)	(.I)	(.U)	(A.I)	(A.U)	(I.U)	(AI.U)	(.)

Burada dikkat edilmesi gereken, [a], [i] ve [u] ünlülerinin sadece baş element barındırırken, [e], [o], [ü] ve [ö] ünlülerinin işleyici de barındırmasıdır. [ı] ünlüsü ise hiçbir element barındırmayıp boş bir çekirdeğin sesletilmesi sonucu oluşur (Charette & Göksel, 1996).

Şimdi de bu bilgiler doğrultusunda ÖT ünlü uyumunun işleyiş mekanizmasına geçelim.

ÖT ünlü uyumunun işleyişi

ÖT ünlü uyumu ileri yönlü (yani kökten eke doğru) işleyen bir uyum türüdür. Bu doğrultuda, ekteki ünlünün biçimi, kökteki ünlünün doğası ile ekteki ünlünün sözlüksel özellikleri tarafından belirlenir. Charette ve Göksel'e (1996) göre, ÖT'de hem ünlü sistemi (yani hangi ünlülerin mevcut olabileceği) hem de ünlü uyumu şu üç kısıtlamaya tabidir:

(5) ÖT ünlülerini yöneten kısıtlamalar

- i. İşleyicilerin yetkilendirilmesi gerekir.
- ii. A yetkilendirici olamaz.
- iii. U baş olmalıdır.

Yetkilendiriciden kasıt Baş elementtir. O hâlde (5i)'ye göre ÖT'de (X.) gibi bir ünlü olamaz, çünkü işleyici konumundaki element yetkilendirilmemiş olur. (5ii)'ye göre ise (X.A) gibi bir ünlü de mümkün değildir, çünkü yetkilendiren baş element A olmuş olur. Son olarak da (5iii)'e göre (U.X) gibi bir ünlü ÖT için imkansızdır; sebebi ise U elementinin baş konumunda bulunmamasıdır.³

Bu kısıtlamaların dışında kalan tek ünlü [ı]'dır ki bu da zaten boş bir çekirdeğin sesletimi olduğundan (5)'teki kısıtlamalar açısından bir sorun teşkil etmeyecektir. Öte yandan, YS'de baş elementi bulunan

³ Bu kısıtlamaya tabi olmayan Türk dilleri için bkz. Göksel ve Charette (1997).

ünlüler *gergin*, baş elementi olmayan ünlüler ise *gevşek* diye adlandırılır. Bu açıdan bakıldığında, ÖT'nin tüm ünlüleri ([1] hariç) gergin ünlülerdir.⁴

Ünlü uyumuna geçmeden önce son bir noktayı da belirtmekte yarar var. Charette ve Göksel (1996) ile Göksel ve Charette'ye (1997) göre, sözlüksel olarak barındırdığı ünlü bakımından ÖT'de sadece iki tip ek bulunabilir: [a] ünlüsünü (dolayısıyla çekirdeğinde A elementini) barındıran Tip 1 ekler ile [1] ünlüsünü (dolayısıyla da elementsiz boş bir çekirdek) barındıran Tip 2 ekler.

Tablo 3: ÖT ünlülerinin element yapısı

Sözcük		dal	dil	dul	yel	yol	gül	göl	yıl
Çoğul (Tip 1)	eki	dal-lar	dil-ler	dul-lar	yel-ler	yol-lar	gül-ler	göl-ler	yıl-lar
Yükleme eki (Tip 2)		dal-1	dil-i	dul-u	yel-i	yol-u	gül-ü	göl-ü	yıl-1

Görüldüğü gibi, Tip 1 eklerde ünlü uyumu sadece [a]/[e] gibi iki sesli bir değişimine neden olmaktadır, Tip 2 eklerde [1]/[i]/[u]/[ü] şeklinde dört farklı değişim ortaya çıkarabilmektedir.

ÖT'de ünlü uyumu, kök ünlüsünün çekirdeğinde bulunan bir elementin kopyalanarak ek ünlüsünün çekirdeğine taşınması ve bu sayede ek ünlüsünün çekirdek yapısını karmaşıklaştırması şeklinde işler. YS'de buna "element yayılması" denmektedir. Sonraki iki bölümde, element yayılması biçiminde gözlemlenen ÖT ünlü uyumunun bu iki tip ekte nasıl işlediğini ele alacağız.

Tip 1 Ekler

Tip 1 eklerin ünlü çekirdeğinde sözlüksel olarak sadece A elementi barındırdığını hatırlatalım. Örneğin Tip 1 bir ek olan çoğul eki, sözlüksel olarak şu şekilde temsil edilecektir.

(6) ÖT çoğul ekinin sözlüksel ünlü yapısı

-lar

(_.A)

Konumuz ünlü uyumu olduğuna göre burada sadece [a] ünlüsünün yapısı ilgi alanımıza girecek. Şimdi bu bilgiler ışığında Tablo 2'deki türetimleri elde etmeye çalışalım.

Tip 1 eklerde yalnızca [a]/[e] değişimi olduğuna ve bu ekler de sözlüksel olarak A elementi barındırdığına göre, ekteki [a] sesi değişiklik olmadan (uyum gerektirmeden) ortaya çıkan sestir. Öte yandan ekteki [a] ünlüsünün [e] olması demek, kökten bir I elementinin ekteki ünlü çekirdeğine (7)'deki gibi yayılması demektir.

⁴ Hiçbir elementi olmayan [1] için gergin/gevşek ayrımı gereksiz olacaktır.

(7) Element yayılması

Uyum öncesi		Uyum sonrası	
Kök	Ek	Kök	Ek
(I)	(_.A)	(I)	(I.A)
		└──────────┘	

dal, dul, yol, yıl köklerinin ünlülerinde I elementi bulunmadığından ek ünlüsünün çekirdek yapısını değiştirecek şekilde bir I yayılması mümkün olmayacaktır. Bunu *yol-lar* türetimi ile örneklendirelim.

(8) Uyum öncesi		Uyum sonrası	
<i>yol</i>	<i>-lar</i>	<i>yol</i>	<i>-lar</i>
(A.U)	(_.A)	(A.U)	(_.A)

Yayılacak bir element yok

Öte yandan, *dil, yel, gül* ve *göl* sözcüklerinin ünlü çekirdeğinde I elementi bulunmaktadır. Bu element, ek çekirdeğine yayılmak suretiyle çekirdekteki element sayısını artırmakta, sonuçta ise elimize geçen IA birleşimi bize [e] ünlüsünü vermektedir.

(9) a. Uyum öncesi		Uyum sonrası	
<i>dil</i>	<i>-lar</i>	<i>dil</i>	<i>-ler</i>
(_.I)	(_.A)	(_.I)	(I.A)
		└────────┘	

I yayılması

b. <i>yel</i> -lar		<i>yel</i> -ler	
(A.I)	(_.A)	(A.I)	(I.A)
		└────────┘	

I yayılması

c. <i>gül</i> -lar		<i>gül</i> -ler	
(I.U)	(_.A)	(I.U)	(I.A)
		└────────┘	

I yayılması

d. göl -lar

(AI.U) (A)

göl -ler

(AI.U) (I.A)

I yayılması

Görüldüğü gibi, Tip 1 eklerde ünlü uyumu, kök ünlüsünün çekirdeğinde bulunan I elementinin ek ünlüsü üzerine yayılması biçimindedir. Burada aklımıza gelebilecek bir soru, U elementinin neden yayılmadığıdır. Örneğin (10)'daki gibi bir türetim neden yok?

(10) Uyum öncesi

göl -lar

(AI.U) (A)

Uyum sonrası

göl -ler

(AI.U) (IU.A)

I ve U yayılması

Bu gösterimde hem I elementi hem de U elementi yayılmak suretiyle ek çekirdeğinin element sayısını IUA şeklinde zenginleştirmiş ki bu da bize [ö] sesini verecektir. Ancak bu şekilde oluşacak çekirdek yapısı, U elementi hedef noktasında işleyici konumunda kalacağı için Charette ve Göksel'in (1996) (5iii)'de öne sürdüğü *U baş olmalıdır* kısıtlamasına aykırıdır. Yayılma süreçleri, hedef çekirdekte baş-ışleyici değişikliğine neden olamayacağından U'yu baş konumuna da çekemeyiz. Buradan hareketle, çekirdeğinde A elementi barındıran Tip 1 eklerde U yayılması sonucu oluşacak yuvarlaklık uyumunun imkânsız olduğu sonucuna varabiliriz ki zaten ÖT bu tür uyuma izin vermemektedir. Öte yandan A elementinin yayılması ise tamamen imkansızdır. Bunun nedeni ise yayılan bir elementin hedef noktada kendisini yetkilendirebilmesi gerekir. Ancak Charette ve Göksel'in (1996) (5ii)'de belirttiği *A yetkilendirici olamaz* kısıtlaması gereği, A yayıldığı çekirdekte kendisini yetkilendiremeyeceğinden ÖT'de A yayılması hiçbir zaman mümkün olamayacaktır.

Tip 2 Ekler

Tip 2 ekler ise ünlü çekirdeği sözlüksel olarak boş olan [ɪ] sesli eklerdir. Kök ünlüsünden buraya I ve U elementleri kopyalanmak suretiyle [ɪ]'nin yanı sıra [i], [u] ve [ü] sesleri de elde edilebilir (A yayılmasının (5ii) gereği imkânsız olduğunu hatırlayınız). Yükleme ekinin sözlüksel olarak [ɪ] şeklinde sesletilen ve (11)'deki gibi içi boş bir çekirdek barındırdığını varsayarsak, [ɪ] durum eki uyum gerektirmeden (12a)'daki gibi ortaya çıkacaktır. [i], [u] ve [ü]'nün elde edilmesi için ise (12b-d)'deki gibi bir yayılma gerekecektir.

(11) ÖT yükleme ekinin sözlüksel ünlü yapısı

-(y)ɪ

(A.)

(12) Element yayılması

Uyum öncesi		Uyum sonrası	
a. Kök	Ek	Kök	Ek
( )	(.)	( )	(.)
b. Kök	Ek	Kök	Ek
(I)	(.)	(I)	(.I)
		└──────────┘	
c. Kök	Ek	Kök	Ek
(U)	(.)	(U)	(.U)
		└──────────┘	
d. Kök	Ek	Kök	Ek
(IU)	(.)	(IU)	(I.U)
		└──────────┘	

Şimdi bunları örnekler üzerinde görelim.

(13) Uyum öncesi		Uyum sonrası	
a. <i>dal</i>	-ı	<i>dal</i>	-ı
(.A)	(.)	(.A)	(.)
		<i>Yayılacak element yok</i>	
b. <i>dil</i>	-ı	<i>dil</i>	-i
(.I)	(.)	(.I)	(.I)
		└──────────┘	
		<i>I yayılması</i>	
c. <i>dul</i>	-ı	<i>dul</i>	-u
(.U)	(.)	(.U)	(.U)
		└──────────┘	
		<i>U yayılması</i>	

d. *yel* -i

(A.I) (_ .A)

yel -i

(A.I) (_ .I)

*I yayılması*e. *yol* -i

(A.U) (_ . _)

yol -u

(A.U) (_ .U)

*U yayılması*f. *gül* -i

(I.U) (_ . _)

gül -ü

(I.U) (I.U)

*I ve U yayılması*g. *göl* -i

(AI _ .U) (_ . _)

göl -ü

(AI.U) (I.U)

*I ve U yayılması*h. *yıl* -i

(_ . _) (_ . _)

yıl -i

(_ . _) (_ . _)

Yayılacak element yok

Görüleceği üzere Tip 1'in aksine Tip 2 eklerde A elementi bulunmadığından, U'nun yayılarak hedef ünlü çekirdeğinde baş konumunu işgal etmesinin önünde bir engel bulunmamaktadır. Bunun doğal bir sonu olarak da Tip 2 ekler I ve U uyumunu beraberinde getirmektedir.

Trabzon ağzı (TA) ünlü uyumu

Bu bölümde Trabzon'un doğu kesiminde konuşulan ağızda görülen ünlü uyumunu inceleyeceğiz. ÖT'nin aksine TA standardize edilmiş bir konuşma biçimi olmadığından yüksek düzeyde çeşitlilik göstermektedir. Bu nedenle bu makalede ele alacağımız veriler TA'nın her varyantı için geçerli olmamakla birlikte bize genel bir fikir vermesi açısından yararlı olacaktır. Ancak insan dil yetisinin üretkenliğini ve sınırlarını göstermesi bakımından her türlü konuşma biçimi incelemeye değerdir.

TA ünlü sistemi

Konumuz TA ünlü uyumu olduğuna göre, öncelikle bu ağızda mevcut olan ünlüleri görelim. Tablo 3'te TA ünlüleri, Uluslararası Fonetik Alfabe (UFA) karşılıkları, örnek sözcükler ve ÖT karşılıkları ile verilmiştir.

Tablo 4: TA'nın ünlüleri

Ünlü	a	i	u	e	o	ü	ö
UFA	a	ɪ	u	ɛ	o	ʊ	ɔ
Örnek	dal	dil	dul	yel	yol	cul	col
ÖT karşılığı	'dal'	'dil'	'dul'	'yel'	'yol'	'gül'	'göl'

Tablo 3'ten anlaşılacağı üzere TA'da [ɪ] ünlüsü yoktur. Ancak burada asıl dikkat etmemiz gereken nokta, her ne kadar tabloda [ü] ve [ö] gösterilse de bu ünlülerin de TA'da gerçekte bulunmamasıdır. Örneğin ÖT'de bulunan *gül* ve *göl* sözcüklerinin TA karşılıkları sırasıyla *cul* ve *col*'dur (UFA ile /d□□l/ ve /d□□l/). Burada u/ü veya o/ö gösterimi yerine u₁/u₂ ve o₁/o₂ gösterimini tercih edebiliriz, ancak anlatımı basit tutmak açısından mevcut gösterime sadık kalmaya devam edeceğiz. Ne var ki bunların aynı sesin farklı varyantları olduğu unutulmamalıdır.

Peki *dul* 'dul' sözcüğündeki [u] ünlüsü ile *cul* 'gül' sözcüğündeki [u] ünlüsü arasında bir fark var mı? Elbette. Özellikle ünlü uyumu açısından değerlendirildiğinde, söz gelimi *dul* sözcüğünün çoğulu *dullar* iken *cul*'un çoğulu *culler*'dir. Aynı ilişki *yollar* ile *coller* arasında da görülmektedir. Burada asıl soru, bahsi geçen sözcüklerde bulunan [u] ve [o] seslerinin ünlü uyumu bakımından bu farklılığa nasıl yol açabildiğidir.

İşte bu noktada "gergin/gevşek" ünlü ayrımı devreye girmektedir. Tablo 3'teki UFA temsillerin de anlaşılacağı üzere, tüm ünlüleri gergin olan ÖT'nin aksine, TA ünlülerini karakterize eden temel etken bu gergin/gevşek ayrımıdır. Daha açık ifadeyle, TA'da [a]/[e], [u]/[ü] ve [o]/[ö] çiftlerinden ilki gergin ikincisi ise gevşek ünlüdür. Bunun yanı sıra, [i] ünlüsü de gevşek bir ünlü olup gergin karşılığı yoktur.

(14) TA ünlüleri

- a. [a], [u], [o] (gergin)
b. [e], [ü], [ö], [i] (gevşek)

Bu husus, TA ünlü uyumunu anlamamızda merkezi bir rol oynayacaktır.

TA ünlülerinin element yapısı

Ünlü uyumunu açıklamaya geçmeden önce TA ünlülerinin elemen bileşimini görelim. Öncelikle YS alan yazınında çekirdeğinde baş elementi barındıran ünlülerin “gergin”, baş elementi olmayanların da “gevşek” diye adlandırıldığını hatırlayınız (Kaye, Lowenstamm, & Vergnaud, 1985; Backley, 2012). Bu doğrultuda, TA ünlülerinin aşağıdaki element yapısıyla ilişkili olduğunu öne sürebiliriz.

Tablo 5: TA ünlülerinin element yapısı

Ünlü	a	i	u	e	o	ü	ö
Element yapısı	(_A)	(I_)	(_.U)	(A._)	(U.A)	(U._)	(UA._)

TA ünlü uyumunun işleyişi

ÖT’de olduğu gibi TA’da da ünlü uyumu kökten eke doğru işlemekte, yani ekteki ünlünün biçimi kökteki ünlü tarafından belirlenmektedir. Ancak ÖT’nin aksine TA’da ünlü uyumu çok daha kısıtlı bir uygulama alanına sahiptir. Ünlü uyumu süreçlerine katılma bakımından TA ünlülerini (i) uyuma girmeyen Tip 1 ünlüler ile (ii) uyuma giren Tip 2 ünlüler olmak üzere iki gruba ayırabiliriz.

Tablo 6: TA ek tipleri

Sözcük	dal	dil	dul	yel	yol	cul	col
Yükleme eki (Tip 1)	dal-i	dil-i	dul-i	yel-i	yol-i	cul-i	col-i
	‘dalı’	‘dili’	‘dulu’	‘yeli’	‘yolu’	‘gülü’	‘gölü’
Çoğul eki (Tip 2)	dal-lar	dil-ler	dul-lar	yel-ler	yol-lar	cul-ler	col-ler
	‘dallar’	‘diller’	‘dullar’	‘yeller’	‘yollar’	‘güller’	‘göller’

Genel bir kural olarak TA’da sadece [a]/[e] uyumu vardır. İlerleyen bölümlerde de göreceğimiz üzere [i] ve [u] ünlülerini barındıran eklerde uyuma dayalı bir değişiklik görülmemektedir.

Bu bölümde savunacağımız temel iddia, ünlü uyumunun düzlük/yuvarlaklık ya da darlık/genişlik şeklinde karışımına çıktığı ÖT aksine, TA’daki ünlü uyumunun bir gerginlik/gevşeklik uyumu olduğudur. Gerginlik/gevşeklik ayrımı baş konumunun dolu olup olmamasına bağlı olduğuna göre, buna başlılık uyumu da denebilir. Ünlüleri oluşturan elementler bazında ele alındığında, ÖT’de element yayılması şeklinde cereyan eden ünlü uyumu, TA’da başlılıkta hizalanma biçiminde görülmektedir. Diğer bir deyişle TA ünlü uyumu (15)’teki kısıtlamaya tabidir.

(15) Başlılıkta Hizalanma Kısıtlaması (BHK) (ilk hâli)

Ek ünlüsü, başlı olma bakımından kök ünlüsüyle hizalanmalıdır: Kök ünlüsü başlı ise ek ünlüsü de başlı olmalı, kök ünlüsü başsız ise ek ünlüsü de başsız olmalıdır.

Hizalanma, ek çekirdeğinde bulunan elementin baş/işleyici arasında yer değiştirmesiyle sağlanır. Bu doğrultuda TA ünlü uyumunun işleyişi şematik gösterimle olarak (16)’daki gibi olacaktır.

(16) Başlılıkta hizalanma

Uyum öncesi		Uyum sonrası	
a. Kök	Ek	Kök	Ek
(X._)	(_.Y)	(X._)	(Y._)
		└──────────┘	
b. Kök	Ek	Kök	Ek
(_.X)	(Y._)	(_.X)	(_.Y)
		└──────────┘	

Gördüğümüz gibi ek ünlüsü kök ünlüsüyle hizalanacak şekilde baş/işleyici arasında yer değiştirmektedir. Bu tarz bir sesbilim süreci TA ile sınırlı olmayıp Korece’de de gözlemlenmiştir (Lee, 1996; Lee & Yoshida, 1998).

Şimdi Tablo 5’teki Tip 2 (ünlü uyumuna giren) eklerin uyum davranışını BHK perspektifinden ele alalım (Tip 1 eklerle ilgili tartışma daha sonra sunulacaktır). Bu sırada TA’da çoğul ekinin sözlüksel olarak *-ler* olduğunu ve (17)’deki gibi işleyici konumunda bir A elementi barındırdığını varsayacağız.

(17) TA çoğul ekinin sözlüksel ünlü yapısı

-ler
(A._)

BHK çerçevesinde türetimimize örneklerle devam edelim.

(18) Uyum öncesi		Uyum sonrası	
a. <i>dal</i>	<i>-ler</i>	<i>dal</i>	<i>-lar</i>
(_.A)	(A._)	(_.A)	(_.A)
		└────────┘	

Baş konumunda hizalanma

b. <i>dil</i>	<i>-ler</i>	<i>dil</i>	<i>-ler</i>
(I._)	(A._)	(I._)	(A._)

Zaten işleyici konumunda hizalı

c. *dul* -ler

(U) (A)

dul -lar

(U) (A)

*Baş konumunda hizalanma*d. *yel* -ler

(A) (A)

yel -ler

(A) (A)

*Zaten işleyici konumunda hizalı*e. *yol* -ler

(U.A) (A)

yol -lar

(U.A) (A)

*Baş konumunda hizalanma*f. *cul* -ler

(U) (A)

cul -ler

(U) (A)

*Zaten işleyici konumunda hizalı*g. *col* -ler

(U.A) (A)

col -ler

(U.A) (A)

Zaten işleyici konumunda hizalı

Görüldüğü üzere başlılıkta hizalanma yaklaşımı, [ü] ve [ö] ünlülerini [u] ve [o]'nun başsız karşılıkları gibi değerlendirmek suretiyle TA'nın ünlülerini gerçekçi bir biçimde temsil etmenin yanı sıra, TA ünlü uyumunu açıklamada da oldukça iyi bir iş çıkartmaktadır. Ancak hikayemiz burada bitmemektedir. Bir sonraki bölümde, şimdiye kadar geliştirilen yaklaşım için sorun teşkil edebilecek bazı veriler tartışacak ve modelimizi bu verileri de kapsayacak biçimde uyarlayacağız.

Sorunlu olabilecek veriler

Bir önceki bölümde öne sürdüğümüz Başlılıkta Hizalanma Kısıtlaması bu hâliyle beklenmedik öngörülerde bulunmaktadır. Kendi hâline bırakıldığında BHK, ünlü çekirdeğinde I ya da U elementi içeren eklerin de kök ünlüsüyle hizalanacağı gibi yanlış bir öngörüde bulunmaktadır. Bu bölümde modelimizi, sorun teşkil edebilecek bir dizi veriyi de açıklayacak şekilde genişleteceğiz.

I ve U elementleri

Önce aşağıdaki verilere bir göz atalım.

Tablo 7: I ve U elementleriyle ilgili yanlış öngörüler

	A	B	C	D	E	F	G
eylem	al- 'al'	sil- 'sil'	uç- 'uç'	çes- 'kes'	sor- 'sor'	cul- 'gül'	cor- 'gör'
1 1TK geçmiş zaman	al-dum	sil-dum	uç-dum	çes-dum	sor-dum	cul-dum	cor-dum
2 3ÇĞ geçmiş zaman	al-di	sil-di	uç-di	çes-di	sor-di	cul-di	cor-di

Tablo 6'da gölgelendirilmiş olan veriler, ek ünlüsünün kök ünlüsüyle başlılıkta hizalanmaması bakımından BHK'ya aykırılık teşkil etmektedir. 1B, 1D, 1F ve 1G'de kök gevşek (başsız) ünlü barındırırken ekin ünlüsü gergin (başlı) olarak karşımıza çıkmaktadır. 2A, 2C ve 2E de ise tam tersi bir durum söz konusudur: Kök ünlüleriyle başlı, ek ünlüleri başsız olmak suretiyle BHK'yı açıkça ihlal etmektedir. BHK bu hâliyle uygulanıyor olsa, Tablo 6'daki dağılımla karşılaşmamız mümkün olmazdı. Bu konuda ne yapabiliriz?

TA'nın eklerini Tip 1 (uyumsuz) ve Tip 2 (uyumlu) diye ikiye ayırıp Tip 2 eklerde ünlü uyumunun nasıl işlediğini tartıştık. Ancak eklere Tip 1 ve Tip 2 gibi etiket vurmak sadece bir gözlemden ibaret olup herhangi bir açıklama gücüne sahip değildir. Bu noktada akla Tip 1 eklerin neden uyumsuz olduğu sorusu gelmektedir. İşte bu duruma, Tablo 6'daki örnekleri de kuşatacak bir açıklama getirmek için eklerin sözlüksel temsiline ilişkin varsayımımızı değiştirmemiz gerekiyor. Tip 1 diye adlandırdığımız ve aynı zamanda Tablo 6'nın ilk satırında sorun teşkil edecek biçimde karşımıza çıkan uyumsuz eklerin sözlüksel olarak gergin ünlü barındırdıklarını, uyuma giren ikinci satırdaki Tip 2 eklerin ünlülerinin ise gevşek olduklarını varsayacağız. Son olarak da BHK'yı aşağıdaki gibi güncellememiz gerekecek.

(19) Başlılıkta Hizalanma Kısıtlaması (BHK) (son hâli)

Başsız (gevşek) ek ünlüsü, başlı (gergin) olma bakımından kök ünlüsüyle hizalanmalıdır.

Güncel BHK'nın A, I, U gibi elementlere ya da ek türüne göre bir kısıt getirmeyip son derece basit olduğuna dikkat ediniz. Şimdi bu doğrultuda Tablo 6'nın ilk satırındaki 1TK geçmiş zaman ekiyle ilgili sorunu nasıl aşacağımıza bakalım. TA'da 1TK geçmiş zaman ekinin sözlüksel olarak *-dum* olduğunu, yani ünlü çekirdeğinde baş konumunda bir U elementi barındırdığını varsayacağız.

(20) 1TK geçmiş zaman eki

-dum

(_.U)

Bu doğrultuda *sil-dum* 'sildim', *çes-dum* 'kestim', *cul-dum* 'güldüm' ve *cor-dum* 'gördüm' örneklerinin türetimi şu şekilde olacaktır.

(21)	Uyum öncesi	Uyum sonrası
	a. <i>sil</i> - <i>dum</i>	<i>sil</i> - <i>dum</i>
	(I.) (U)	(I.) (U)
		<i>Ek gergin; BHK uygulanmaz</i>
	b. <i>çes</i> - <i>dum</i>	<i>çes</i> - <i>dum</i>
	(A.) (U)	(A.) (U)
		<i>Ek gergin; BHK uygulanmaz</i>
	c. <i>cul</i> - <i>dum</i>	<i>cul</i> - <i>dum</i>
	(U.) (U)	(U.) (U)
		<i>Ek gergin; BHK uygulanmaz</i>
	d. <i>cor</i> - <i>dum</i>	<i>cor</i> - <i>dum</i>
	(U.A) (U)	(U.A) (U)
		<i>Ek gergin; BHK uygulanmaz</i>

Görüldüğü gibi güncel BHK sadece gevşek ekler için geçerli olup gergin ünlülere uygulanmadığından Tablo 6'nın ilk satırında bulunan gölgeli sözcüklerin ünlü uyumuna girmemesi artık bir sorun olmamaktadır.

Peki aynı tablonun ikinci satırında bulunan sorunlu sözcükler? Elbette bunlar gevşek bir [i] ünlüsü barındırdığından BHK kapsamına girmektedir. *Sil-di* 'sildi', *çes-di* 'kesti', *cul-di* 'güldü' ve *cor-di* 'gördü' ifadelerinde hem kök hem de ek ünlüleri gevşek olduğundan bir sorun yok; ancak *al-di* 'aldı', *uç-di* 'uçtu', *sor-di* 'sordu' gibi kök ünlüsü gergin olduğu hâlde ek ünlüsü gevşek olanlar için bir açıklama gerekmektedir. Sorunu görselleştirmek için örneğin *al-di* 'aldı' sözcüğüne bakalım.

(22)	<i>al</i> - <i>di</i>	<i>al</i> - <i>di</i>
	(A.) (I.)	(A.) (I.)
		<i>Ek gevşek; BHK neden uygulanmıyor?</i>

Bu durumun TA ünlü sisteminden kaynaklandığını öne süreceğiz. TA'da [i] ünlüsü bulunmadığı gibi, [i] ünlüsünün gergin karşılığı, yani (U) gibi bir ünlü bulunmamaktadır. Hizalanmayı mümkün kılacak böyle bir ünlünün yokluğunda, BHK'nın uygulanması sesletilemez bir türetimle sonuçlanacağından BHK burada uygulanmamaktadır. Dilbilim alan yazınında Son Çare işlemi olarak adlandırılan bu tür

türetimler geniş bir yer tutmaktadır. TA'da [i] barındıran hiçbir ünlünün uyuma girmemesi (bkz. duyulan geçmiş zaman eki *-miş*, sıfat yapım eki *-li*, vb) bu yaklaşımı doğrulamaktadır.

da bağlacı

TA'da *da* bağlacı da ünlü uyumuna giremeyen biçimbirimlerdendir.

(23) *da* bağlacı

bal da 'bal da', *biz da* 'biz de', *gum da* 'kum da', *sen da* 'sen de', *gol da* 'kol da', *dun da* 'dün de',
coz da 'göz de'

Bir önceki bölümde son hâlini verdiğimiz BHK'yı hatırladıysanız bunun cevabını tahmin etmişsinizdir. TA'da *da* bağlacı, sözlüksel olarak gergin bir ünlü barındırdığından BHK'ya tabi olmayacak ve uyuma girmesi beklenmeyecektir.

Olumsuzluk eki

TA'da genel anlamda sadece [a]/[e] uyumu olduğunu hatırlayınız. Bu durum olumsuzluk eki için de geçerlidir.

(24) Olumsuzluk ekinde ünlü uyumu

a. Geçmiş zamanla birlikte

al-ma-di 'almadı', *sil-me-di* 'silmedi', *uç-ma-di* 'uçmadı', *çes-me-di* 'kesmedi', *sor-ma-di* 'sormadı',
cul-me-di 'gülmedi', *cor-me-di* 'görmedi'

b. 3TK emir (?) kipiyle birlikte

al-ma-sun 'alması', *sil-me-sun* 'silmesin', *uç-ma-sun* 'uçması', *çes-me-sun* 'kesmesin', *sor-ma-sun* 'sorması',
cul-me-sun 'gülmesin', *cor-me-sun* 'görmesin'

c. 3ÇĞ emir (?) kipiyle birlikte

al-ma-sun-lar 'alması', *sil-me-sun-lar* 'silmesinler', *uç-ma-sun-lar* 'uçması', *çes-me-sun-lar* 'kesmesinler',
sor-ma-sun-lar 'sorması', *cul-me-sun-lar* 'gülmesinler', *cor-me-sun-lar* 'görmesinler'

(24a)'da olumsuzluk ekinin geçmiş zaman ekinden önce kullanıldığını görüyoruz. Olumsuzluk ekinin sözlüksel olarak (25)'teki gibi temsil edildiğini varsayarsak (24)'teki veriler tamamıyla BHK'nın öngöreceği şekilde karşımıza çıkmış olur.

(25) TA olumsuzluk ekinin sözlüksel ünlü yapısı

-me

(A.)

Olumsuzluk eki gevşek bir ünlü barındırdığından beklendiği gibi kök ünlüsüne göre hizalanmaktadır. Bu noktada (24a)'da olumsuzluk ekinin sonra gelen geçmiş zaman ekindeki uyumsuzluğun da geliştirdiğimiz modelde açıklama bulduğuna dikkat ediniz. Tekrar etmek gerekirse, (24a)'daki geçmiş zaman eki işleyici konumunda bir I elementi barındıran gevşek bir ünlü içermekte, ancak bu ünlünün gergin karşılığı bulunmadığı için Son Çare olarak başlıkta hizalanmaya girememekte ve bu nedenle uyuma katılamamaktadır. Öte yandan, (24b)'deki *-sun* eki gergin bir ünlü barındırdığından BHK'dan muaf olmaktadır. Son olarak (24c)'deki *-lar* eki ise, kendinden önceki *-sun* ekinin gergin ünlüsüyle başlıkta hizalanarak her durumda *-lar* biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Ancak ilginç bir dağılım, olumsuzluk ekinin 2. kişi emir kipiyle birlikte kullanıldığı durumda karşımıza çıkmaktadır.

(26) Olumsuzluk ekinde ünlü uyumu (2. kişi emir kipiyle birlikteyken)

a. 2TK

al-ma 'alma', *sil-ma* 'silme', *uç-ma* 'uçma', *çes-ma* 'kesme', *sor-ma* 'sorma', *cul-ma* 'gülme', *cor-ma* 'görme'

b. 2ÇĞ

al-ma-yun 'almayın', *sil-ma-yun* 'silmeyin', *uç-ma-yun* 'uçmayın', *çes-ma-yun* 'kesmeyin', *sor-ma-yun* 'sormayın', *cul-ma-yun* 'gülmeyin', *cor-ma-yun* 'görmeyin'

BHK gereği (26a)'da *sil-ma*, *çes-ma*, *cul-ma* ve *cor-ma* yerine *sil-me*, *çes-me*, *cul-me*, *cor-me* olmasını beklerdik, ancak beklenen türetim TA'da dilbilgisine aykırıdır. Peki neden?

Aslına bakarsanız bu veriler yanıltıcı ve sorunun cevabı (24b-c)'deki eklerin tam olarak ne olduğuyla ilgili. Geleneksel yaklaşımda ÖT emir ve istek kipi eklerinin şu şekilde olduğu savunulmaktadır.

Tablo 8: ÖT'de emir ve istek kipini işaretlediği iddia edilen ekler

		Emir kipi	İstek kipi
1. kişi	Tekil	---	-(y)AyIm
	Çoğul	---	-(y)AlIm
2. kişi	Tekil	-Ø	-(y)AsIn
	Çoğul	-In	-(y)AsInIz
3. kişi	Tekil	-sIn	-(y)A
	Çoğul	-sInIAr	-(y)AlAr

Bu betimlemedeki sorunu anlamak için aşağıdaki verilere bakalım.

- (27) a. Ben de gel-eyim istiyorum.
 b. Biz de gel-elim istiyorum.
 c. Sen de {gel-Ø / gel-esin} istiyorum.
 d. Siz de {gel-in / gel-esiniz} istiyorum.
 e. O da {gel-sin / *gel-e} istiyorum.
 f. Onlar da {gel-sinler / *gel-eler} istiyorum.

Bu yapılarda ana eylem olarak, istek kipinin kullanımını ve onu seçecek ortamları en iyi örneklediğini düşündüğümüz *iste-* eylemini seçtik. (27a-d)'den anlaşılacağı üzere, *iste-* eyleminin tümleci konumunda hem emir hem de istek kipi kullanılabilir. İlginç olan ise, (27e-f)'de *iste-* eyleminin, emir kipi olduğu iddia edilen *-sin* ve *-sinler* ile birlikte sorunsuz kullanılırken, istek kipi olduğu iddia edilen *-e* ve *-eler* eklerinin tümceyi dilbilgisel olmaktan çıkarmasıdır. Eğer istek kipi iddia edildiği gibi *-sin/-sinler* olsaydı, böyle bir dağılım görmemiz mümkün olmazdı.

Öte yandan, 3. kişi emir kipi eki olduğu iddia edilen *-sin* ve *-sinler* eklerinin aslında istek kipini kodladığını varsayarsak (24)'teki sorunu aşmamız olası hâle gelecektir. Zaten pek çok dilde 3. kişiler için emir kipi olmaması bu yaklaşımı desteklemektedir. Bu doğrultuda ÖT ve TA emir ve istek kipi eklerinin sırasıyla Tablo 8 ve Tablo 9'daki gibi olduğunu öne sürelim.

Tablo 9: ÖT emir ve istek kipi ekleri

		Emir kipi	İstek kipi
1. kişi	Tekil	---	-(y)AyIm
	Çoğul	---	-(y)AlIm
2. kişi	Tekil	-Ø	-(y)AsIn
	Çoğul	-In	-(y)AsInIz
3. kişi	Tekil	---	-sIn
	Çoğul	---	-sInIAr

Tablo 10: TA emir ve istek kipi ekleri

		Emir kipi	İstek kipi
1. kişi	Tekil	---	-(y)Eyim
	Çoğul	---	-(y)Elum
2. kişi	Tekil	-Ø	-(y)Esun
	Çoğul	-un	-(y)Esunuz
3. kişi	Tekil	---	-sun
	Çoğul	---	-sunlar

Bu yaklaşım doğruysa, TA emir kipi ekinin ünlü uyumuna girme bakımından (24b-c) ile (26) arasında farklı davranmasının nedeni, bu iki ekin farklı ulamlarda bulunması olacaktır. Daha açık söyleyecek

olursak, (26)'daki ek gerçekten emir kipiymiş, (24b-c)'deki ek istek kipi ekidir. Şu hâlde, TA'da olumsuzluk ekinin emir kipi dışındaki ortamlarda (25)'teki gibi başsız (gevşek) bir ünlü barındırdığı açıktır. Öte yandan (26)'daki örneklerden anlaşılacağı üzere, TA'da olumsuzluk eki emir kipiyle birlikte tek bir ek gibi davranmakta, ancak bu kez başlı bir [a] ünlüsü ile karşımıza çıkmaktadır.

(28) TA'da [olumsuzluk+emir kipi] birleşik ekinin sözlüksel ünlü yapısı

-Ø+-ma

(_.A)

Bu açıdan bakıldığında, başlı bir ünlü barındıran (26)'daki örnekler BHK'ya tabi olmadığından uyum beklenmemekte ve artık bir sorun olmaktan çıkmaktadır.

Bir ses, iki temsil: e₁ ve e₂

Son bir nokta ise TA'da [e] ünlüsü barındıran bazı köklerin, beklenenin aksine ünlü uyumu tetiklememesidir. Aşağıdaki örnekleri inceleyelim.

(29) [e] barındırdığı hâlde uyumu tetikleyen/tetiklemeyen örnekler

a. gez-lar / *gez-ler 'kızlar'

a'. *bez-lar / bez-ler 'bezler'

b. geş-lar / *geş-ler 'kışlar'

b'. *eş-lar / eş-ler 'eşler'

c. ger-lar / *ger-ler 'kırlar'

c'. *yer-lar / yer-ler 'yerler'

Bu örneklerde, a', b' ve c' kökleri BHK'nın öngördüğü şekilde uyum tetiklerken, a, b ve c örnekleri BHK'ya ihlal etmektedir. TA'da ünlü uyumu çekirdekte bulunan elementlerin baş ya da işleyici konumunda olmasına göre şekilleniyorsa, yukarıdaki kök ünlülerinin çekirdek yapısı farklı olmak zorundadır (ekin her durumda aynı olduğunu varsayıyoruz). Bu bilgiler ışığında TA sözcük köklerinde iki farklı [e] ünlüsü bulunduğunu ve çekirdek yapılarının şu şekilde olduğunu öne sürüyoruz.

(30) a. e₁ = Uyum tetiklemeyen [e] (gevşek)

(A._)

b. e₂ = Uyum tetikleyen [e] (gergin)

(I.A)

Bu mantığa göre TA'da benzer bir sesletime sahip iki ayrı [e] sesi bulunmaktadır. Bunun ne derece doğru olduğu ancak daha fazla çalışmayla ortaya konabilir. Ancak böyle olduğunu varsaydığımızda örneğin (29a)'daki sözcük başlı bir ünlü barındırdığından ekte ünlü uyumu tetiklemesi beklenmektedir.

(31) Uyum öncesi	Uyum sonrası
<i>gez -ler</i>	<i>gez -lar</i>
(I.A) (A. _)	(I.A) (_A)
	└───┬───┘ ↑
	<i>Baş konumunda hizalanma</i>

Kök ünlüsü başsız olan (29a)'da ise böyle bir uyum, sadece başsız ünlüler için geçerli olduğunu savunduğumuz BHK gereği söz konusu olmayacaktır.

Sonuç

Bu çalışmada Trabzon ağzında görülen ünlü uyumu Yönetim Sesbilim kuramı çerçevesinde, Ölçünlü Türkçe ünlü uyumuna kıyasla ele alınıp, bu ağzda görülen yedi ünlü, üçü başlı (gergin), dördü de başsız (gevşek) olmak üzere iki gruba ayrıldı. Ünlü uyumunun element yayılması şeklinde işlediği Ölçünlü Türkçenin aksine, Trabzon ağzında görülen ünlü uyumunun bir gerginlik/gevşeklik uyumu olduğu ve ünlü çekirdeğindeki elementin baş/işleyici arasında yer değiştirmesi biçiminde işlediği tezi savunuldu. Trabzon ağzının ünlülerin dağılımının Başlılıkta Hizalanma Kısıtlaması'na tabi olduğu öne sürülüp, ünlü uyumunun yalnızca başsız (gevşek) olan ek ünlülerini etkilediği örneklerle gösterildi. Geliştirilen yaklaşım için sorun teşkil edebilecek bir dizi verinin modeli karmaşıklıktan nasıl ele alınabileceğine ilişkin çözümler önerilerek, modelin kapsama alanı geniş bir veri kümesini de kuşatacak şekilde geliştirildi. Bütünsel bakıldığında bu yaklaşım, Trabzon ağzı ünlü uyumuna dair doğru öngörülerde bulunmanın yanı sıra, Türkiye Türkçesi ağzlarında görülebilecek ünlü uyumu mekanizmalarının çeşitliliğini ortaya koyması bakımından önem taşımakta ve ileride yapılabilecek benzer çalışmalara ilham olabileceği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Backley, P. (2012). Variation in element theory. *Linguistic Variation*, 12(1), 57-102.
- Baturay, S. (2012). Loan word adaptation and vowel harmony in Turkish: A government phonology account., (s. 1-22). *Proceedings of ConSOLE XX*.
- Charette, M. (2006). The end of the (Turkish) word. *SOAS Working Papers in Linguistics*, 14, 23-40.
Erişim adresi: <https://www.soas.ac.uk/linguistics/research/workingpapers/volume-14/file37815.pdf>
- Charette, M., & Göksel, A. (1996). Licensing constraints and vowel harmony in Turkic languages. *SOAS Working Papers in Linguistics and Phonetics*, 6, 1-15.
- Göksel, A., & Charette, M. (1997). Sesbilimde sınırlama kavramı ve ünlü uyumu. *Dilbilim Araştırmaları*, 150-161.
- Harris, J. (2007). Representation. P. de Lacy (Ed.), *Cambridge handbook of phonology* (119-138. ss.). Cambridge University Press.
- Kaye, J. (2000). A users' guide to Government Phonology (GP). El yazması, Nova Gorica Üniversitesi, Slovenya. Erişim adresi: <https://www.ung.si/~jezik/jkaye/Documents/guide.pdf>
- Kaye, J., Lowenstamm, J., & Vergnaud, J.-R. (1985). The internal structure of phonological elements: A theory of charm and government. *Phonology Yearbook*, 2, 305-328.

- Lee, D.-Y. (1996). Government and elements in Korean phonology. (Yayımlanmamış doktora tezi), Australian National University, Canberra.
- Lee, D.-Y., & Yoshida, S. (1998). A-head alignment in Korean. E. Cyran (Ed.), Structure and interpretation: Studies in phonology (195-204. ss.). Folium.